

Jászberényi József

A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése *

Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól

„Nagymamám szerint az a baj, hogy ideges ez a gyerek, nagyapám szerint az a baj, hogy nem sportol ez a gyerek, Aranka néni szerint az a baj, hogy zárkózott ez a gyerek, Emil bácsi szerint az a baj, hogy nem érdeklí ez a gyereket semmi, anya szerint az a baj, hogy túlterhelt ez a gyerek, apa szerint az a baj, hogy nem gondolkozik ez a gyerek, de abban mindnyájan egyetértenek, hogy nincs bennem semmi jóézés.

Én nem tudom pontosan, hogy mi az a jóézés, de nekem mindig kapar a torkom, ha a válogatott meccsek előtt eljátsszák a Himnuszt, vagy győzünk a versenyen, és felhúzzák a zászlót, még most is polcomon tartom az öreg macimat, és mindig sajnálom a halat, amit kifogok a vízből.” (Janikovszky Éva: Kire ütött ez a gyerek?)

I.

E tanulmány megírásának ötlete a szabadkőművesség és a felvilágosodás magyar irodalmának kapcsolatairól szóló PhD-disszertációm készítésekor vetődött fel bennem. Az ott szereplő történeti konstrukcióhoz, amely egyrészt a mozgalom nemzetközi történetéről, másrészt annak magyarországi működéséről, harmadrészt a kor írói és a szabadkőművesség viszonyrendszeréről szólt, szükségem volt egy elméleti bevezető fejezet megírására, amelyben felvázolom azt a perspektívát, ahonnan az azt követő történeti narratívák megszületnek. A megírás során tanulmányoztam a magyar és nemzetközi primér és szekundér szakirodalom egy részét, s ennek eredménye most ez a rövid összefoglaló is, amely *a nyelviség, a valóság és a ténytyszerűség* felfogásaira koncentrálna narratívába rendezi a századvég történetírása azon iskoláinak és alakjainak alapvető gondolatait, amelyek a szakirodalom olvasása alapján ma hatástörténetileg jelentősnek és újszerűnek látszanak. Az alcímben említett konstrukció tehát e három szempont alapján készült.

A kortárs történetírói irányzatokról a témához méltó alaposággal egy külön disszertációt lehetne írni, leginkább egy olyan szaktudósnak, aki sok évet tölt a vonatkozó, főként kontinentális és tengerentúli angol, német, francia és olasz primér és szekundér szakirodalom kutatásával. Bármiféle teljes kép felvázolása tehát már csak ezért sem lehetne célom. Magam az irodalom- és kultúrtörténetet kutató, tehát szakmai értelem-

* Dolgozatom megszületéséhez tanácsaival hozzájárult Dávidházi Péter, Gyáni Gábor, Czoch Gábor, Kulcsár-Szabó Zoltán és Thimár Attila. Ezúton köszönöm segítségüket.

ben kívülállóként, a sajnos igen csekély magyar kortárs historiográfiai szakirodalom által kijelölt ösvényeken haladtam az említett három szempont figyelembevételével.¹

A rövid szintézis, mely a vizsgálati perspektívából adódó csoportosító módszerből következően időnként nyilvánvalóan erőteljesebben elválaszt, avagy összekapcsol irányzatokat, tudósokat, mint az más szempontokból indokolt volna, az egyes irányzatok és alkotók jellemzése közben és után általában, illetve néhol a lábjegyzetekben is kritikus megjegyzéseket is tartalmaz. Az olvasó ezekből is létrehozhat egy perspektívát, ahonnan szerinte e sorok írója erre a sokágú hagyományra tekint.²

II.

Ma már alighanem egyre kevesebben vitatják, hogy a 20. századi gondolkodás történetében a legjelentősebb változást azok a — természetesen nem előzmények nélküli — belátások hozták, amelyek szerint a megismerés a nyelvben, a gondolkodó nyelvi világában történik, egy olyan közegben, amely előzetességével meg is határozza azt. Ez az előzetesség egy kultúrában közös és individuális jegyekkel egyaránt bír.

A létezők és a lét megismerése, értelmezése: a dialógus során a gondolkodó én szükségképpen változik, hiszen a nem elsősorban saját maga, de előzetességstruktúrái által kialakított nyelvi világa az idegen, a másik hatására átalakul. Ennek megfelelően, mivel a létezőkkel való dialógusunk folyamatos, az én egy folyamatosan változó, a temporalitásban átalakuló „létező”.

E belátások logikus következménye, hogy az ezeket átvevők és alkalmazók számára a létezőket és a létet azok teljességében megérteni és ezáltal uralni vélő rendszerek, Lyotard-i kifejezéssel a „nagy elbeszélések” iránti bizalmatlanság alapvető létmód. Ebben az értelemben nevezhetjük e gondolkodókat „posztmoderneknek”.³

A filozófiában ezek a gondolatok, amelyeket összegezve a nyelvi reflexivitás erősebb megjelenésének, kis túlzással egyfajta nyelvi fordulatnak nevezhetek, hatástörténetileg fontos szereppel a huszas évektől kezdődően jelentek meg, két szerzőnél és egy irányzatnál. Az elsősorban a Herder, Humboldt, Nietzsche és a közvetlen mester, Husserl nyomán *Lét és Idő* című könyvében a fundamentálistológiai fordulatot vég-

1 A történettudományban kialakult önreflexív, nyelvi gondolkodás és annak következményei a magyar történészek körében sajnos csak rendkívül lassan jelennek meg. A kilencvenes évek közepétől figyelhető meg az, hogy jelentősebb folyóiratok (Aetas, BUKSZ, Regio, Klió, Századvég, Lettre) rendszeresebben foglalkozni kezdtek azzal, hogy a történetírás narratíva-teremtés, s ezáltal újragondolták a ténytudomány objektivistá felfogását. E nyelvi gondolkodás átvételének hiánya miatt így legalább tizenöt évvel lemaradtak az irodalomtudománytól, ahol már a nyolcvanas évek közepétől cikkek és fordítások tucatjai születtek például Roland Barthes-ról, Gadamer-ről, Jausrról.

2 A csoportosításról megjegyzendő még, hogy néhol magam alkottam kategóriákat, a leggyakrabban viszont megtartottam azokat az elnevezéseket, amelyek alapján a leginkább csoportosítanak az ezzel foglalkozó elméleti munkák. E kettős megoldásomnak gyakorlati oka van: a hármas szempontrendszer valamelyike, vagy mindegyik tagja ugyanis gyakran szinte ugyanolyanként kerül elgondolásra a korábbi szakirodalom által létrehozott csoportokon belül, így például a mikrotörténelem, a fogalomtörténet vagy a pragmatikus történetírás neveket bátran megtarthattam. Más esetben (pl. a dekonstrukció relativista irányzata, mesterséges történetírás) a tudósok a triádnak megfelelően kerültek egymás mellé.

3 A posztmodern ilyen értelmű fogalmáról részletesen Lyotard 1993.

rehajtó Martin Heidegger szövegeiben; a dialógusfilozófia — főként Martin Buber és Franz Rosenzweig — sokrétű munkásságában; illetve az objektivistá nyelvfilozófiákat bíráló „kései” Ludwig Wittgenstein jegyzeteiben, töredékeiben (amelyek halála után, az ötvenes évek elején jelentek meg).⁴

Heidegger közvetlen tanítványa, Hans-Georg Gadamer volt az, aki a hermeneutika megújításával már a 60-as évek elejétől az új tapasztalatokat nemcsak a filozófiában, hanem Heideggernél sokkal részletesebben a művészetelméletben és az irodalomtudományban is megjelenítette. Sőt: a hatástörténeti tudat és a Heidegger nyomán kialakított, de sokkal összetettebben kifejtett hermeneutikai kör fogalmaival ki is bővítette azokat.⁵ Legfőképpen a heideggeri-gadameri hagyomány hatására született meg a hatvanas évek végén a konstanzi iskola, amelynek vezető alakja, Hans-Robert Jauss a már elsősorban irodalomelméleti és történeti recepcióesztétikai gondolkodást már a fentebb említett belátások révén és azok helyenkénti bírálatával alakította ki.⁶

A kései Wittgenstein hatása elsősorban az oxfordi és analitikus filozófusok működésében figyelhető meg, akik már teljesen új perspektívából látták a megértés, az emberi elme és a nyelv kérdéseit. Az ő hatásukra különösen az ötvenes évek közepétől John Langshaw Austin kialakította a beszédaktus-elméletet, amely már a megnyilatkozás módjait, aspektusait és kontextusát vizsgálta az értelmezői pozícióra való erős reflexióval. Az elmélet komoly hatást tett a hatvanas évek irodalomtudományára, benne a konstanzi iskola működésére is,⁷ illetve több történettudásra — miként azt a későbbiekben említtem.

Teljesen más alapokról, de bizonyára a német recepcióesztétika belátásainak hatására is,⁸ a befogadás tekintetében erősen atemporális strukturalizmust bírálva jutott el több franciaországi irodalomtudós (elsősorban Roland Barthes, s tanítványai, Julia Kristeva, Tzvetan Todorov, Philippe Sollers, akik egyben a *Tel Quel* című folyóirat körül tevékenykedtek) a hatvanas évek végén egy erőteljesebb nyelvi reflexivitáshoz, az értelmezői pozíció fontosságának belátásához. Mindezek okán az irodalomtudományban talán a bölcsész tudományok közül a filozófia után a leghamarabb gyökerezett meg egy sokré-

4 Heidegger fundamentálonológiai fordulatáról, amely az előzetességstruktúrákat és a nyelvet mint megértési és értelmezési közeget hangsúlyozza lásd Heidegger 1989, a fordulatról szóló alapvető leírásra pedig Fehér M. 1992: 105—193. A dialógusfilozófia 1923-as alapműve Martin Buber: *Én és Te* (Buber 1999). A dialógusfilozófia alapgondolatairól lásd Nyíri Tamás összefoglalását, különösen a *Perszonalizmus fejezetet* Nyíri 1991: 505—520. Wittgenstein nyelvjátékelméletéről lásd Neumer 1991, illetve uő. 1996

5 A hatástörténeti tudat és a hermeneutikai kör fogalmairól lásd Gadamer 1984: 213—217, 340—367, illetve 191—212.

6 A bírálat két legfontosabb tárgya a historiográfiai szempontból is fontos gadameri klasszikus-felfogás és a horizontösszeolvadás gondolata. Előbbi kritikáját Jauss az *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* című tanulmányában végzi el talán legvilágosabban, ahol bevezeti a historiográfia számára is termékenyebbé tett elvárás horizont fogalmát lásd Jauss 1997: 64—66. A reflektálatlan horizontösszeolvadás értelmezést szegényítő jellegére pedig egy egész tanulmány lehet példa ugyanebből a magyar kötetből szerző 1997: 85—135.

7 A beszédaktus-elméletről, az irodalomelmélet és a nyelvészeti teória kapcsolatairól lásd Kálmán 1990: 25—148. (Itt jegyzendő meg az is, hogy John L. Austin tizenkét előadását, amelyeket a Harvard Egyetemen tartott meg 1955-ben, az elmélet első megjelenítéseiként tartja számon a szakirodalom. Az előadásokat lásd Austin 1990: 29—156.)

8 A német befogadásesztétika hatására utal Angyalosi 1992: 38.

tű, nyelvi gondolkodás, amelynek hatása reflektáltabbá tette az irodalmi tudományos és közéletet és rendkívül jelentős lett más tudományterületeken is.

III.

A történettudományban a nyelvi reflexió felerősödését eddigi olvasmányaim alapján a hetvenes évek elejére helyezném,⁹ egyrészt azért, mert 1973-ban jelent meg Hayden White *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című munkája, másrészt azért, mert a német történetírás is ekkor adott ki egy jelentős tanulmánykötetet és fogott bele egy nagy vállalkozásba. A müncheni *Poetik und Hermeneutik*-sorozatban, ötödik kötetként 1973-ban jelentette meg Reinhart Koselleck és Wolf-Dieter Stempel azt a *Geschichte — Ereignis und Erzählung* című tanulmánygyűjteményt, amelyben a heideggeri-gadameri tradíciót alkalmazó konstanzi iskola rendkívül sokrétű (strukturalista, kései szellemtörténész, neomarxista, stb.) munkákkal kiegészülve közöl tanulmányokat a történet(tudomány) és a nyelviség viszonyáról.¹⁰ 1972-től pedig Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck szerkesztésében sorra jelentek meg a *Geschichtliche Grundbegriffe* címet viselő lexikonsorozat kötetei (*Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* alcímmel), melyekben a szerzők a történelmi alapfogalmak jelentéseit vizsgálták — ezért is nevezik őket fogalomtörténészeknek.¹¹

White provokatív könyvét, amelyben a történetírást főként a nagy 19. századi történészek műveit sajátos irodalmi alkotásnak tekinti, hatástörténetileg ma jelentősebbnek látom: egyrészt azért, mert a nyugati történettudomány diskurzusában erős szakmai viták bontakoztak ki körülötte, másrészt jelentős hatásának köszönhetően ma már rendkívül sokféle felfogás látszik a nyelvi reflexivitás fontosságának tapasztalatát „birtokolni” a historiográfiában is.

1. A reflexivitás jegyében alkotó történetírói irányok közül ezért az általam *mesterséges történetírásnak* nevezett csoportra térnék ki. E történészek hatástörténetileg kimutathatóan első és alapvetően meghatározó, voltaképpen ihlető alakja Hayden White. Ő bevallottan az angolszász analitikus filozófusok (különösen Danto és Gallie) a hatvanas

9 Itt érdemes kiemelni, hogy természetesen a történettudomány reflexióis jellegének erősödése előtt már számos szerző fogalmazott meg szkeptikus megjegyzéseket a tények és a valóság objektivista felfogását kritizálva, sőt a történelem narrativitását hangsúlyozva. Ezek a gondolkodók nagyobb részben abban tértek el a szaktörténészeketől, hogy más jellegű munkákba ágyazva szóltak a kérdésről, illetve kisebb részben abban, hogy korabeli hatásaik nem látszanak létrehozni alapvető horizontváltást. Néhány ilyen példát említ Tatár György és saját kutatásai nyomán a történelmi regény műfajának kortársi újraértelmezésén dolgozó Bényei Péter, lásd Bényei 1999: 62—70. Az idevágó példák sorát vonultatta fel Reinhart Koselleck 1993-as, budapesti előadásában Goethe történelem felfogásáról szólva: Koselleck 1998: 47—59. Szorosabban a később említendő mesterséges történetírók ilyen értelmű előfutárainak tekinthető a 20-as évek közepén erősen nyelvi orientációjú gondolkodóvá váló amerikai történész, Carl L. Becker, illetve a Magyarországon gyakran idézett Robert Collingwood. Ők már mindketten arról szóltak, hogy a történész a fejében játssza újra a múltat, voltaképpen konstruktor (munkáikról és a mai iskolától való eltéréseikről lásd bővebben Gyáni 2000: 96—99).

10 A kiadvány szerzői közül a nevesebbek: Algirdas Julien Greimas, Max Imdahl, Hans-Robert Jauss, Reinhart Koselleck, Odo Marquard, Wolfhart Panneberg, Wolf-Dieter Stempel, Karlheinz Stierle, Peter Szondi, René Wellek, Jürgen Habermas.

11 A lexikon szócikkeiből eddig sajnálatosan kevés magyar fordítás készült, viszont a talán legizgalmasabb, a *Demokrácia*, már olvasható, lásd Brunner — Conze — Koselleck (szerk.) 1999.

évek közepén megjelent munkái, illetve Valery, Heidegger, Sartre, Levi-Strauss és Michel Foucault történelemről alkotott véleményeinek értelmezése alapján dolgozta ki történetelméletét.¹² Ő és az ide sorolható kollégái legtöbbször úgy gondolják, hogy *az egyféle-képpen létezett múltban az egykor volt, megtörtént események csak a különféle interpretációkban élnek tovább*.¹³ E tekintetben ebbe a csoportba tartozónak látszanak: Louis O. Mink, Keith Jenkins, Franklin Ankersmit, az emlékezet helyeivel foglalkozó francia Pierre Nora, két német tudós: Jörn Rüsen és Gebhard Rusch, sőt a kortárs historiográfiai irányzatok legalaposabb magyar ismerője és ismertetője, Gyáni Gábor is.¹⁴

E tudósok munkáinak közös jellemzője tehát az, hogy szerintük a historiográfiai interpretációk az egyféleképpen megtörtént múlt eseményeiből konstruált történelmi tényekből alkotott különféle, cselekményesített narratív modellek. Ahogy White mondja: „[a modell] a narratív próza diszkurzusának formájában megjelenő verbális struktúra, amely múltbéli struktúrák és fejlődések olyan modelljét vagy ikonját jeleníti, amelynek célja, hogy úgy magyarázza meg, hogy mik voltak azok, hogy reprezentálja őket” (White 1990: 2). E történelmi elbeszélések, modellek megkonstruálása a

12 A közvetlen hatásokról lásd White 1990: 1–2.

13 A *legtöbbször* kifejezést azért használok, mert e csoport két tagjánál időnként előbukkan a valóság egy sajátos szövegesítésének képzete is. Erre főpéldaként Franklin Ankersmit egy 1989-ben, a *History and Theory* című folyóiratban megjelent cikkét említhetem, ahol a következő hangzik el: „az elmúlt valóságot egy olyan idegen nyelven írott szövegnek kell tekintenünk, amely ugyanazon lexikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai dimenziókkal rendelkezik mint bármely más szöveg.” (idézi Deák 1994: 157). Ez a gondolat már nem a főszövegben említett, egyszerűbb objektivitás-felfogással dolgozik, de egy másik fajttal: a történelmi vizsgálatban a faktumok (szövegek, leletek) együttese a befogadó tudatában szöveggé válik, amely *mindenkinél azonos*, de másként beszélünk róluk, mintegy elcsúsznak megelőzöttségükben. (Másik példaként vö. White 1985: 1–2, ahol az egész könyv alapvető teóriáját, a saját trópusainkon való „elcsúszás” gondolatát fejti ki a szerző.)

14 Mink történetelméleti gondolkodásának összefoglalását magyar nyelven Szummer Csaba végezte el: *A fikcionalizmus kérdése a történelemfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben*, (Szummer 1998: 70–73). E tanulmány is kiemeli az angolszász analitikusok hatását Minkre és White-ra. Minkre a később emlegetendő Collingwood is hatást gyakorolt. Erről és a bírálatról lásd: Mink 1969.

Keith Jenkins munkásságában az említett vonások *Re-thinking History* című könyvében található meg (Jenkins 1991: 1–77), ahol alapgondolata, hogy a múlt egy, a róla szóló történetek pedig számosak, elvileg végtelenek. Itt jegyzem meg, hogy 1995-ben megjelent *On „What is History”?* (From Carr and Elton to Rorty and White) című könyvében jelenik meg az a dolgozatom egészére nézve rendkívül fontos, annak perspektíváját meghatározó gondolata, hogy századvégi emberként és szaktudósként sem nem léphetünk ki abból, hogy egy pluralista posztmodern korban élünk. Csak annyit tehetünk, hogy tudósi munkásságunkban a *certainist modernism* foglyaként a tények, objektivitás, semlegesség, elfogulatlanság diszkurzusában maradunk, vagy vállaljuk a sokkal izgalmasabb *postism*-ot, azaz kiteszük magunkat az olvasatok, a pozíciók, a perspektívák, konstrukciók és valóságosság világának. Lásd Jenkins 1995: 7.

Pierre Nora munkásságát főként Gyáni Gábor tanulmányaiból ismerem. (Gyáni 2000: 102–103, 82–84.). A francia történelmi *Emlékezet és történelem* között című tanulmánya magyarul: Nora 1999: 142–158. Szintén kiemlendő, hogy Nora módszereinek alkalmazása már Magyarországon is megtörtént K. Horváth Zsolt egyik tanulmányában (K. Horváth 1999: 7–17).

A német Gebhard Rusch idevágó gondolatai *A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete* című tanulmányában olvashatók: Rusch 1993: 67–68. Ő az emlékezés technikáit a többi, e csoportba illesztett historiográfusnál bonyolultabbnak látja: a személyes élmények emlékekkel válnak, majd azokból teremődik verbális struktúra. A történelemben a tapasztalt tények válnak képzetekké, s abból lesz narratíva. Mindazonáltal a múlt egyként való megtörténtét és az értelmezésen kívüli faktumokat ő sem vitatja, így az említett csoportba illeszthető.

historiográfus számára adott kulturális közeg kínálta beszédműfajokban, formális logikai struktúrákban történik.

E gondolatmenet legalaposabb kifejtését maga White végezte el, amikor a műfajok elméletét a szövegek retorikai, tropikus és ideológiai felépítettségével közösen tárgyalta a *Metahistory* előszavában. (White 1990: 1—42). Itt arról beszélt, hogy az írás előtt a történész egy virtuális térbe rendezi a történelmi faktumokat, egy előzetes képzeletbeli narratívát hoz létre, amelyben már egy logika alapján összekapcsolja őket. Ez lehet a metafora (a hasonlóságok kiemelése), a metonímia (egy tipikus rész kiemelése), az allegória (egy jellemző vonás kiemelése), vagy az ironia (az eddigi kapcsolatok kritikája, esetleg ellentéteztése) logikája.¹⁵

Ez már befolyásolja a cselekményesítésben azt, hogy a szöveg a négy archetipikus írásműfaj közül melyikhez közelít majd: románc, komédia, tragédia, szatíra, vagy azok valamiféle variációja lesz.¹⁶ A műfajok választása szorosabban meghatározza a formális érvelés technikáját: a konstrukció az előkép, a műfaj és a később említendő ideológiai képzetek jegyében vagy formalista, vagy organicista, vagy mechanista vagy kontextualista lehet, s itt a variációs lehetőségek erősebben determináltak a korábbi tényezők által.¹⁷ Mindezen választásokat azonban megelőzik a szerző ideológiai implikációi, gondolkodásmódja. A történelem menetének felfogása szempontjából White ennek négy archetípusát különbözteti meg: konzervatív, liberális, anarchista, radikális. E nézetek erős befolyással bírnak az egész megformálásra, hiszen a történelem működését alapvetően másként fogják fel (White 1990: 22—29).

A műfajok helyett a történelmi elbeszélés négy formáját említi meg Jörn Rüsen, s ez talán nem áll távol White elgondolásától: szerinte létezik hagyományos, genetikai, kritikai és példaszzerű történelmi narratíva. Természetesen eltérő és összetett konstellációkban lépnek fel, de ezek állnak a mindenkori történész rendelkezésére (Rüsen 1999:42—43).

E történészi csoport másik alapvető gondolata mint már érintettem, az egyféleképpen létezett múlt, és így a tények eredeti megtörténtségének tételezése. A sok kínálgató példából előbb White három, majd Mink és Rüsen, végül Gyáni Gábor egy-egy mondatát idézem:

„De a valóság eseményei nem beszélhetnek, nem mesélhetnek. Azok egyszerűen csak vannak; azok lehetnek egy diskurzus tárgyai, beszélhetnek róluk, de ők maguk nem lehetnek elbeszélők” (White 1996: 100—101).

„...magukat az eseményeket ruházzuk fel a narrativitás ismérveivel” (White 1996: 100—101).

„Az egyik elbeszélés tehát epikus vagy tragikus formájú és tartalmú történetként mutathat be egy eseménysort, a másik pedig bohózatként mutathatja be ugyanazokat az

15 White 1990: 31—39. *The Theory of Tropes* alfejezet. A metaforikus, metonimikus és ironikus történetfilozófiát sorrendben a könyv Marx, Nietzsche, és Croce, elemzései mutatják meg (*The Repudiation of „Realism” in Late Nineteenth-Century Philosophy of History* című fejezetben 281—424).

16 Ezekről lásd bővebben White 1990: 7—11. *The Theory of the Historical Work* alfejezet. A négy archetipikus műfaj klasszikus megvalósulására négy alfejezet lehet példa a könyvből: Michelet (135—162) a románc, Ranke (163—190) a komédia, Tocqueville (191—229) a tragédia és Burckhardt (230—263) a szatíra műfajában cselekményesített a történelmi realizmus historikusai közül.

17 White 1990: 11—21. *Explanation by Emplotment* alfejezet.

eseményeket, ugyanolyan hitelességgel, és anélkül, hogy erőszakot tenne a tényeken. Itt az egymással versengő elbeszélések közötti különbség nem annyira a tényeken múlik, mint inkább a történetek különböző értelmén, amelyet a tények a cselekményesítés által kapnak” (White 1997: 253—254).

„mindez azt jelenti, hogy a múlt jelentőségét és jelentését csupán fegyelmezett képzeletünk határozza meg. Minthogy az elmúlt események jelentősége csak úgy értelmezhető, ha kölcsönös kapcsolatok együttesébe foglaljuk őket, ez utóbbi pedig egy narratív forma létrehozásával történik, ebből a szempontból mi magunk vagyunk azok, akik a múltat meghatározzuk” (Mink).¹⁸

[...] A forráskritika a múlt még nem jelenlévő részleteiből csupán arra vonatkozó információkat puhatol ki, hogy mi, mikor, hogyan és miért esett meg. Az ilyen természetű információk vagy „tények” még nem sajátosan történetiek. Csak interpretáció révén válnak azzá” (Rüsen 1999: 43).

„Miközben múltból csak egy van, ugyanakkor számos eltérő diskurzus szólhat róla, mint ahogy sokféle történelmet írtak már eddig is ugyanarról a múlttól” (Gyáni 2000: 14).

E felfogásból logikusan következik, hogy a mesterséges történetírás tudósai szívesen és gyakorta hivatkoznak irodalomtudósokra (narratólogusokra, dekonstruktorokra), hiszen a történetírást is egyfajta irodalmi, művészi tevékenységként fogják fel. Mindazonáltal a faktumok e felfogása el is tér a nyelvi reflexivitás fontosságát hangsúlyozó több bölcselő ama gondolatától, hogy a valaha voltság, illetve az abból való „tárgyi” vagy szövegszerű emlékeink is kizárólag nyelvi világunkban tapasztalt történések, így a múltnak és a bennük lévő tényeknek még az a státusza is vitatható, hogy önmagukban, valaha volt(ak), „textuson kívül léteztek”, hiszen mindent nyelvi világunkban fogunk fel.¹⁹ Erre példaként éppen Gadamer kínálkozhat, aki az *Igazság és módszer*ben a következőképpen fogalmaz: „a történeti kutatást a történeti mozgás hordozza, melyben maga az élet áll, s nem ragadható meg teleologikusan a tárgy felől, melyre a kutatás irányul.

18 Idézi Szummer 1998: 72.

19 Bár nem a white-i irányzat kritikájaként, de erre a gondolatra mutat rá Gyáni Gábor is, amikor az új történetiszemléleteket és azok iskolai használhatóságát vizsgálva megjegyzi, hogy „Elemi szinten ez azt jelenti, hogy nem feltétlenül azok a fontos tények, melyekről eddig feltételezték, egyáltalán: *az sem biztos, hogy a korábban tényeknek gondolt események és folyamatok valóban tényekként foghatók fel*” (kiemelés tőlem — J. J.) Gyáni 1997: 95. A pontosság kedvéért itt érdemes kiemelni azt is, hogy White a tényszerűség kérdéskörét a *Metahistory*ban külön a munkamódszer miatt (a történelmi elbeszélések vizsgálatakor) nem érinti, viszont amikor a kritikákra tett reakcióiban igen, akkor szinte kizárólag a valahol, valamikor tényleg megtörténtség, a valódi eseményből létrehozott faktum értelmében teszi (miként azt az előzőekben bőven bemutatam). Magyar nyelven kiadott összegyűjtött munkáinak 1997-es előszavában már egy komplex rendszert dolgozott ki a történeti munka fázisaira. Ez négy lépésből áll: „1. Az események sorozatának mint tényeknek a létrehozása. 2. A tények sorának sorozattá alakítása a cselekményesítés (emplotment) segítségével. 3. E sorozat tudományosan vagy kulturálisan magyarázhatóvá (explicandum) alakítása. 4. Végül annak a diskurzusnak a kialakítása, melyben a történelmi sorozat magyarázható és értelmezhető (vagyis az elképzelt olvasó társadalmá számára adódó ideológiai következtetéseket levonhatóak).” Lásd White 1997: 21. Mindazonáltal az egy múlt gondolatát továbbra is fenntartja, amely erősen vitatható. Éppen ezért is igazat tudok adni Kulcsár-Szabó Zoltánnak, amikor a dolgozatomhoz fűzött reflexiói egyikében a mesterséges történetírás helyett még a „természetes” kifejezést is lehetségesnek tartja White és az általam megkonstruált irányzat szerzőinek munkáira, hiszen e tekintetben ők valóban a „természetes” gondolkodást, azaz a tudatunktól függetlenül létező valóság gondolatát vallják.

Nyilvánvaló, hogy ilyen tárgy magában véve nem létezik. (...) viszont értelmetlen lenne tökéletes, befejezett történelemismeretről beszélni, s ezért végeredményben a kutatás magában vett tárgyáról való beszédnek sincs értelme” (kiemelés tőlem — J. J.) (Gadamer 1984: 203).²⁰

2. Az elsősorban David Carr fémjelzte *kontinuitásemélet* a white-i gondolkodás egy pontját továbbgondolva (vagy méginkább erőteljesen hangsúlyozva) azt vallja, hogy a narrativitás nemcsak az utólag értők sajátja, hanem a történeti események maguk is nagyon gyakran már egy-egy narratív struktúrában állnak a kutatók rendelkezésére. Ennek az az oka, hogy a narrativitás, azaz a kontinuumba rendezés a nyugati ember (nemcsak a régi vagy mai történész!) időtapasztalásának alapvető formája. A narratív struktúrákat a történészek a többszörös különbségek ellenére is figyelembe kell vennie, ezek révén is kell történnie a történeti konstruálásnak.²¹

3. Elsősorban a *dekonstrukció relativista felfogásának* hatására a 80-as évektől az Egyesült Államokban és Európában több történész (leginkább Dominick LaCapra, Simon Schama és Theodore Zeldin) a történeti munka teljes relativitását hirdette. Az „anything goes” posztmodern elvének egy sajátos, relativista értelmezése jegyében a történeti munkát tisztán fikciónak tartják, amelynek létrejöttét nem befolyásolhatja az anyag milyensége, csak a történész voltaképpen teljesen individuális (azaz az előzetességstruktúráin teljesen átlépni tudó) előföltévesei. Így az e felfogást valló, meglehetősen „gyanútlan hermeneuták” szerint a történeti munka *teljes mértékben* a fikció egy fajtájaként jelentkezik.²²

A három tudós szélesebb körben ismert számos munkája közül főszövegbeli példaként röviden csak Simon Schama amerikai történész, művészettörténész *Dead Certainties* (Schama 1991) című könyvére utalnék. A nagy vitákat kiváltó mű két rejtélyes 18—19. századi eseményről, a quebeci csata hőse, James Wulfe tábornok, illetve George Parkman orvos (akinek unokaöccse volt Wulfe egyik életrajzírója) halálának tisztázhatatlanságáról és az eseteket övező mítoszokról - a szerző szavaival az újabb „meggyilkolásokról” — szól. Deák Ágnes így ír az itt alkalmazott „történeti” módszerről: „[Schama] kísérletet tesz a „fictional history” megteremtésére, fikció és valóság összeolvasztására. A művé-

20 Érdekes, hogy Szummer Csaba idézett tanulmánya (Szummer 1998: 72. 4. lábjegyzet) Gadamer e gondolatát Louis Minkkel azonos végkövetkeztetésűnek látja. Ezzel e sorok írója természetesen nem ért egyet.

21 Eme állítások részletes kifejtését lásd Carr 1986, illetve uő. 1999: 69—84. Itt említem meg, hogy a kontinuitásemélet alap gondolatát tulajdonképpen követő munkák egyik legfrissebbje, Lucian Hölscher: *The New Annalistic: A Sketch of a Theory of History* című tanulmánya, amelyről Magyarics Tamás írt ismertetést, lásd Magyarics 1998: 5—9. Itt megjegyzendő, hogy Carr vizsgálatának nagy erénye a korabeli narratív struktúrák figyelembevétele, de ezek individualitására, az individuális elbeszélések temporális módosulásaira és a (például a reflektátlanságból adódó) nem teljesen megszerkesztett narratívákra kevésbé látszik figyelni.

22 Erről a felfogásról lásd Magyarics 1996: 89—90. Itt említem meg, hogy a hézagpótló munkát közlő Magyarics Tamás téved akkor, amikor White-ot ebbe a „libertinus” *posztmodern* csoportba helyezi. Nemcsak azért, mert maga a korszakfogalom is problematikus (hiszen számos felfogása létezik), hanem elsősorban azért, mert White-nál az értelmező előzetességstruktúrái (például a műfaji ismeretek, lehetőségek, sztenderdek (pl. a forráskritika) és a tényszerűség meghatározó tényezők, miként azt korábban kifejtettem. Szintén itt említendő meg, hogy Deák Ágnes már hivatkozott, sok szempontból értékes cikke bár deklarálja azt, hogy a „posztmodern” történész voltaképpen nem létezik, hiszen itt is irányzatok vannak (Deák 1994: 156), cikkében Ankersmit teóriáját kiszélesíti a teljes spektrumra. Ezzel számos, a nyelvi reflektáltság filozófiai-irodalomelméleti gondolatait különbözőképpen átsajátító historiográfust reflektálatlanul egybeemos.

ben idézett dokumentumokról nem tudhatja olvasója, léteztek-e valójában, nincs jegyzetapparátusa a könyvnek, a szerző semmibe veszi az állítások bizonyításának követelményét. Mindezzel tudatosan megsérti a történetírás jelenlegi konvencióit: az időbeli elrendezés elvét, a koherenciára és meggyőzésre törekvést” (Deák 1994: 155).²³

4. Az ilyen jellegű relativista álláspontokat árnyalják a '80-as évek végétől a *kontextualisták*, például Quentin Skinner, vagy Mark Hamilton, akik hangsúlyozzák, hogy a történeti munka szerzője nyelvi világa által meghatározott személy, aki így szükségképpen a determináció által alkotja meg a benne megteremtődő múltképzet faktumait, s azokból történeti munkáját.²⁴

Ilyen kontextualistaként fogható fel például John Borneman is, aki 1996-os, *Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség* című tanulmányában a keletnémet orvosnő, Susan R. saját maga által elmesélt élettörténetét ismertetve jut el arra a tapasztalatra, hogy az egyes emberek saját genealógiájuk barkácsolói, amelyekben a tapasztalt körülmények és azok változásai, benne például a nemzeti identitás új formái jelentős szerepet játszanak (Borneman 1999: 197–216).

Ugyan e csoportba illeszthető a nagyhatású irodalomtörténész, teológus, filozófus, történelem-teoretikus, Paul Ricoeur is. ő hermeneuta szemszögből leginkább a nyolcvanas évektől fordul a történeti gondolkodás reflexiók kérdéseire is, elsősorban az időbeliség és az elbeszélhetőség problémáira koncentrálna.²⁵ E két téma vizsgálata

23 Itt említendő meg, hogy a fenti jellemzőket leginkább bíró könyvek a másik két, idesorolt szerzőtől a következők: Zeldin: *An Intimate History of Humanity* (Zeldin 1994), és LaCapra: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language* (La Capra 1983), illetve uő: *History and Criticism* (La Capra 1985); és végül uő: *History, Politics and the Novel* (La Capra 1987).

24 A kontextualistákról lásd Magyarics 1996: 91. és a 17. lábjegyzet. Itt is fontos hangsúlyozni, hogy a kontextualisták és White között is létezik alapvető különbség, egyrészt megint a tényyszerűség felfogásában, illetve másrészt abban is, hogy White a meghatározó elözetességek körét sokkal szűkebbre szabja. Véleményem szerint Magyarics úttörő írásának e pontatlanságai, egybemosásai miatt hangsúlyozódhat annyira a cikk végén a posztmodern amerikai történetírás — ha egyáltalán létezne ilyen! — átfogó kritikájaként is felfogható, Chris Lorenztől származó gondolatmenet. Eszerint, bár a posztmodern történetíróknak igazuk van abban, hogy a történelem nyersanyagát egyedi kijelentések alkotják, de ezek a valóság egy darabját tükrözik. Így valamit torzíthatnak ugyan, de mégiscsak úgy mondják a valóságot, ahogyan az megtörtént. Úgy gondolom, hogy például akkor lehet egy ilyen modernista gondolattal csökkenteni irányzatok sokféleségét és azok legitimitását, ha azok belső differenciáit nem tesszük eléggé explicitté. Ez pedig nemcsak önmagában problematikus, hanem hatástörténetében is azzá válhat.

Az említett két kontextualista szerző a fent említettek jegyében legjelentősebbnek látszó egy-egy műve: Hamilton: *Rare Spirit: a Life of William De Morgan, 1839—1911* (Hamilton 1997); Skinner: *Great Political Thinkers: Machiavelli, Hobbes, Mill, Marx* (Skinner 1992)

25 Paul Ricoeur már 1955-ben kiadott egy 1970-ig folyamatosan bővülő cikkgyűjteményt, *Histoire et vérité* címmel (a mű 1964-es kiadásának 1995-ös reprintje van meg nekem (Esprit/Seuil, 7—360). könyvből Szegegy-Maszák Mihály szerint: „Ricoeur a „historia” szó eredeti jelentéséből kiindulva, kutatásként, keresésként, létrejövő értelemként, az elmélet rendező és alkotó tevékenysége által teremtettnek határozza meg a történelmet. Elutasítván az adott, önmagában vett múlt gondolatát, némely történészeknek az okozatáságról vallott felfogását determinizmus és valószínűség között ingadozó együgyű (reflektálatlan) hiedelemnek minősíti. A történetiséget az emberi lét belső, elidegeníthetetlen tulajdonságaként tartja számon és hangsúlyozza, hogy a történész maga is része az általa vizsgált történelemnek. Szigorúan megbírálja a haladásba vetett hitet, arra hivatkozván, hogy ez egyetlen emberiséget tételez föl, holott célszerűbb emberiségekről, népekről, nemzetekről, civilizációk sokféleségéről beszélni, sőt, a vonalszerű előrehaladás helyett talán még a történeti korszakok körkörösségének a gondolatát is meg lehet kockáztatni. [...]

adja a *Temps et récit* című háromkötetes munkája vezérfonalát.²⁶ Ricoeur a kontextualistákkal egybevágóan trilógiában többször utal arra, hogy úgy az irodalmi művek mint a történeti dokumentumok és „nyomok” (hatás-jelek) is, nem az olvasástól függetlenül, sőt: az olvasóban jelentkeznek, s így előzetes nyelvi világunk és az új tapasztalat dialógusa alapján alakítjuk ki azok szerkezetét és értelmét. Amiként a trilógia harmadik részében, *A szöveg és az olvasó világa* című tanulmányban mondja: „Végső soron a szerkezet maga csupán az olvasás hatása: végre is, a strukturális elemzés maga vajon nem az olvasási munkából származik-e?” (Ricoeur 1999: 326).

Mindebből következik, hogy Ricoeur szerint „a történész [is] beletartozik az általa leírt és megmagyarázott világba, ő maga is egyike azoknak a cselekvő és szenvedő lényeknek, akik a történelmet létrehozzák és elviselik” (Ricoeur 1999: 53).

Eme reflexiók nyelvi alapállás révén a történelmi értelemalkotásról is összetett a véleménye. Ennek során Ricoeur szerint az interpretáló előbb az idegenben az Ugyanazt, majd a Mást látja meg, végül e kettő tapasztalatát hasznosítva az analogizáló, fikcionáló megértést viszi véghez. E Ricoeur által dialektikusnak mondott hermeneutikai folyamat eredményeképpen születik meg a „reprezentációs” tapasztalat, amely szükségképpen átalakítja a megismerőt is.²⁷

Egyetlen történelem föltételezése egyetlen idő gondolatát rejt magában, Ricoeur pedig már az 1950-es években az időbeliség különböző módozataival számol. A haladás észlelvé s a várakozás irracionális eszményével szemben a történelem többértelműségét állítja. Nem ismer végső szakaszt, mert ez egységes értelmet tulajdonítana a történelemnek” (Ricoeur 1999: 414—415). Eme értő ismertetés ellenére több szempontból sem térek ki munkám főszövegében e könyvre. Egyrészt magát Ricoeur követve a következők miatt: „[...] életművemben a filozófiai diskurzus két szintje különböztethető meg. Az egyik szint, ha nem is kimondottan népszerűsítő, de azért nem is egészen tudományos szint, amelyet három cikkgyűjtemény képvisel, ezek mindegyike nagyjából egy-egy évtizedet ölel föl. Így a *Történelem és igazság* a negyvenes-ötvenes éveket [...]” (Ricoeur 1997: 874). A populárisabb mellett két másik okot szintén ő világít meg, ugyanezen interjú egy későbbi pontján: „Akkor éppen a strasbourgi egyetemen tanítottam filozófiatörténetet, és föl kellett tennem magamnak a kérdést, hogyan kapcsolódik a filozófiatörténet a történelemhez általában. Behatárolt, sőt oldalági megközelítés volt ez tehát. Am behatárolt volt ez a megközelítés azért is, mert akkor éppen a szubjektivitás és az objektivitás részarányainak a problémájával küzdöttem (erre jó példa a könyv *Objectivité et subjectivité en histoire* [23—44] című tanulmánya — J. J.). Még nem ismertem ugyanis azokat a nagyformátumú historiográfus műveket, amelyeket huszonöt évvel később volt alkalmam tanulmányozni, amikor az *Idő és elbeszélést* írtam, tehát a nyolcvanas években. Huszonöt év választja el egymástól a kettőt, s közben megismerkedtem a történészek között folyó vitákkal és a történelem epistemológiájával. A történelem epistemológiája nemigen jelenik meg első kutatásaimban, és Önnek igaza van, amikor azt állítja, hogy azok csak vázlatok és megelőlegezések” (uo. 876—877). Mindehhez végső okként az is hozzátehető, hogy a történészek munkáinak megismerése mellett a hetvenes években, önkéntes szellemi száműzetésében Ricoeur megismerte a modern hermeneutikus gondolkodókat, így a fenomenológia felől egyre inkább ezek irányába haladt (erről lásd Tóth 1997: 978—982).

26 Az *Idő és elbeszélést* gondolatmenetét szekunder forrásokból ismerem, magát a művet egyelőre csak az utolsó kötet két, itt jelzett alfejezetének erejéig olvastam. A *Temps et récit*, illetve a ricoeuri életmű legfőbb kérdéseiről lásd Felkai 2000: 97—102.

27 A dialektikus megértési folyamatról lásd *A szöveg és az olvasó világa*; (Ricoeur 1999: 311) illetve uő. *A történelem és a fikció kereszteződése* (Ricoeur 1999: 359). A képviselő (représentation) illetve a fikcionális fogalmait és működéseit lásd mindkét tanulmányban folyamatosan. Szintén itt utalnék arra, hogy Ricoeur munkássága az alapokat érintően összekapcsolható a fogalomtörténészek legfőbb ihletőivel, Heidegger, Gadamer és Jausz filozófiájával, akikre maga a szerző is rendszeresen hivatkozik. Így Ricoeur dolgozatom hármas szempontrendszer alapján a német fogalomtörténészek közé is helyezhettem volna, azonban ezt azért nem tettem meg, mert a szinte azonos előfeltevéseket ők másra használják mint Ricoeur.

Szintúgy a kontextualistáknál is meghatározónak tételezett korabeli nyelvi világ vizsgálata, s a saját nyelvi megelőzöttségre való reflexió jellemzi a nyolcvanas évek elején, Amerikában, a Berkeley egyetemen kialakult újhistorista gondolkodást is. E tudósokról azonban részletesebben nem szólnék, két okból sem. Egyrészt azért, mert ők elsősorban irodalomtörténészek, s az irodalmi művek jobb megértéséhez kívánnak eljutni a nyelvi-történelmi, ihlető és befolyásoló háttér konstruálásával. Másrészt azért sem, mert Greenblatt és kollégáinak munkái Magyarországon a *Helikon* 1998/1–2-es tematikus száma óta széles körben ismertek, s magam is elsősorban innen jutottam róluk alapvető információkhoz.

Mindezt figyelembe véve a dolgozat hármas szempontjának megfelelően csak arra szeretnék utalni, hogy e tudósok az ideológiai váltásokra, törésvonalakra koncentrálnak munkásságukban az irodalmi művek körüli történelmi kontextus létrehozásakor (melyet főként az anyagi kultúrába és a hatalmi pozícióharcba való beágyazottság vizsgálataival teremtenek meg) számolnak azzal, hogy „a történelem mindenkor változatának konstrukciója bevallottan saját elváráshorizontunkból, ideológiailag meghatározott érdekeltségünkön fakad [...] és értelmezéseik lényeges részét képezi az a *metaperspektíva*, amellyel önnön befolyásoltságukra, motivációikra próbálnak rálátni”.²⁸ Eme törekvés azonban gyakorta csorbát szenved, hiszen az „újhistorista vizsgálat hajlamos csak azokat a kulturális kapcsolódási pontokat, referenciákat, feltárni, amelyek illeszkednek a szubverzióra, antagonizmusra, politikai feszültségekre figyelmező gördülékeny olvasatba. Az adott történelmi helyzet különféle diskurzusainak egymásba játszását elemző újhistorista írások gyakran olyan *organicismus*ba vetett hitet sugallnak, mintha lehetséges lenne teljességében megismerni a múlt szinkron szeleteit” (Kiss Attila 1998: 10).

E jogosnak látszó kritika ellenére azt gondolom, hogy e problémák ellenére is az újhistorizmus mégis az ezredforduló egyik legfontosabb elméleti irányzata a tekintetben, hogy a nyelvi reflexiók jelleg benne, a kontextualistákhoz hasonlóan rendkívül erős, s így a historiográfia és minden más humán tudomány sokat tanulhat tőle.

5. A dolgozat hármas perspektívájából adódóan bővebben ki kell emelnem egy nagyhatású történést, például az újhistorista gondolkodást is alapvetően meghatározó *Michel Foucault*-t. Ő számunkra azért is érdekes lehet, mert a white-i előzményeket nála nem lehet kimutatni, tulajdonképpen munkássága időben és belátásokban is sok tekintetben párhuzamos az amerikai történéssével. Foucault a modernség nagy kritikusaként a történelmi vizsgálatok során elsősorban azt figyelte, hogy a különböző korok²⁹ az alapfogalmakat (három nagy könyvének három alapfogalmát említve: örült-

28 Kiss Attila 1998: 6. Itt utalnék arra is, hogy az újhistorizmust afirmatívan értelmező Hayden White 1989-es tanulmányában erősen a saját maga arcára formálja e textuális jelleget, amikor arról beszél, hogy az újhistorizmus szerint is a „történelmi múlt, Frederic Jameson érvelésével, csak korábbi textualizációin keresztül tanulmányozható” (White 1998: 38).

29 A korok rendszerére Foucault egy külön episztemológiát dolgoz ki 1966-ban megjelent *Les mots et les choses* [magyarul: *A szavak és a dolgok* (Foucault 2000)] című könyvében. Foucault szerint az episztémé az az ismeretelméleti mező, „amelyben a minden racionális értékekre vagy objektív formájukra utaló kritériumon kívül vizsgált ismeretek megteremtik pozitivitásukat, rámutatva tulajdon történetükre, amely nem a fokozódó tökéletesedés története, hanem inkább *lehetőségfeltételeiké*. A következő elbeszélés során a tudás terében azok az alakzatok jelennek meg, amelyek az empirikus megismerés különböző formáinak adtak életet. [...] Ez az archeológiai vizsgálódás két nagy megszakítottságot mutat a nyugati kultúra

ség, bűn, szexualitás³⁰), hogyan értették, s ezekből milyen előfeltevések és elvárások teremthetők meg, amelyek egy-egy kultúrát jellemeznek. Ezek a rejtett előfeltevések a nagy történelmi makrokonstrukciókból általában hiányoznak, s így saját tevékenységét Foucault a rejtett történelem előbányászásában is fontosnak találta. Felfogása szerint ezáltal válhatunk képessé arra, hogy meglássuk azt, ami a megélt jelenünket történetileg meghatározza. Ez azért fontos, hogy így rálássunk a megelőző korok minket meghatározó hatalmi tendenciáira, s hogy megpróbálhassuk leépíteni ezeket magunkban és közösségeinkben — azaz újraírjuk jelenünket.

Itt látszik fontosnak kitérni arra, hogy a Foucault-ra vonatkozó hatalmas szakirodalom egy jelentős része a történész-filozófus munkásságában egy archeológiai és egy genealógiai szakaszt különít el. Ennek a felfogásnak két formájával is találkozhatni. Az egyik Dreyfus és Rabinow *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics* könyvében jelenik meg, (Dreyfus—Rabinow 1983: 90, 97, 118—125) ahol a szerzők tulajdonképpen azt állítják, hogy Foucault a hatvanas évekig objektivistaként a múlt feltárásával, azaz az archeológiával foglalkozott, majd pedig erősen reflektálni kezdett arra, hogy a kérdéseket a saját horizontból tesszük fel, ezért a genealógiai módszere jelent meg, kiemelte a vizsgált témák időszerű jelentőségét. A másik formával a francia szellemi élet kiváló ismerőjénél, Klaniczay Gábornál találkoztam. Ő egy interjúban a két szakasról a következőket mondja: „Amit korábban, a 60-as években csinált, azt úgy hívta, hogy archeológiai módszer [...] Múlt és jelen között olyan fajta diszkontinuitás van, amelyen csak nagyon bonyolult módon lehet áthatolni. Ez ugyanakkor mégis csábító feladat, a régészek is ezt csinálják. [...] Foucault első híres könyve az 1961-ben kiadott *Őrületség és elmebetegség. Az örületség története a klasszikus korban* volt, mely jól szemlélteti Foucault újszerű viszonyát a történelemhez. [...] Bemutatja, hogy a középkor viszonylagos toleranciája és a reneszánsz szorongós örületség-víziója nyomán a kora újkori racionalizmus

episztéméjében: e megszakíttottság először a klasszikus kor elején (a XVII. század közepe táján) állt be, másodsor pedig a 19. század elején, amikor modern korunk elkezdődött” (uo. 16). Kelemen János a könyv vizsgálataival összhangban ugyanezt a fogalmat — talán az iménti idézetnél még könnyebben követhetően — a következőképpen foglalja össze: az episztémé azt „az ismeretelméleti diszpozíciót jelenti, mely megszabja, hogy mi gondolható, mi mondható egy adott korban. Az „a priori” egy sajátos értelmében („történelmi a priori”) olyan a priori formát, rendezési sémát kell értenünk rajta, mely struktúrát, koherens rendszert alkot, s a kor kérdésfelvetéseit, problémáit, vitáit, ismereteit egyszerre teszi lehetővé. [...] egy adott kort egyetlen episztémé jellemez. Mindenesetre a tudás története abban áll, hogy az episztémék felváltják egymást, mégpedig mutációk révén, melyek gyökeres diszkontinuitásokat idéznek elő” (Kelemen 1984: 344—345). Az episztémék megkonstruálásakor a hetvenes évek közepétől Foucault kedvenc eszköze egy-egy kevésbé ismert figura élete korabeli értelmezéseinek közlése (ilyen munka volt egy 1976-os könyve, amelyben egy 19. századi anya- és testvérgyilkos, Pierre Rivière naplóját és bírósági dokumentumait közölte; illetve ugyanilyen könyv *Herculin Barbin, más néven Alexina B.* című 1978-ban megjelent könyve, amely egy 1868-ban öngyilkossá lett francia hermafrodita naplóját, a róla szóló orvosi jelentéseket, a sajtót és a fontosabb dokumentumokat közli — mindkettő olvasható magyarul). Ezzel tulajdonképpen a mikrotörténetírás előfutáraként is felfogható.

- 30 Hatástörténetileg a legjelentősebbnek a három témáról írott munkái közül a következők látszanak, a témák sorrendjében: *Maladie mentale et psychologie*, magyarul: *Elmebetegség és pszichológia* (Foucault 2000: 9—90), *Naissance de la clinique*, magyarul: *A klinikai orvoslás születése* (uo. 91—321); *Surveiller et punir*, magyarul: *Felügyelet és büntetés* (Foucault 1990), *La vérité et les formes juridiques*, magyarul: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* (Foucault 1998), *Histoire de la sexualité (A szexualitás története. A tudás akarása, illetve A gyönyörök gyakorlása)* (Foucault 1999) címekekkel jelentek meg.

puritán és karteziánus változatai miként döntöttek a normasértő módon viselkedők újféle kirekesztési módja, a gyűjtőkórházba zárás mellett. A zárt intézmények kényszerrei, a kórházi fegyelmező és átnevelő technikák termelték ki azt a tudást [...] amely az örültséggel való modern bánásmód ma már szemérmesen elhallgatott kiindulópontját szolgáltatja. [...] Foucault a diszkontinuitásokra építette munkáját, és ezeknek a tárgyalása után 1968—69 táján áttért egy ezzel nem ellentétes, de némiképp eltérő fogalomkörhöz, a Nietzsche-től kölcsönzött genealógiához, ahol tulajdonképpen inkább a saját jelenünk mélyén rejtőző, a mi számunkra első pillantásra nehezen átlátható hatalmi struktúrák történeti viszonyrendszerét, származását vizsgálja. Tehát a jelen történetét a jelen tagadásával, a felszín helyett strukturális jellemzéssel kezdte, és aztán azt próbálta megvizsgálni, hogy melyek voltak a mélyben rejtőző hatalmi technológiák történelmi előzményei, amelyek érthetővé teszik, hogy ezektől a meghatározottságoktól talán már menekülni se lehet” (Klaniczay 1998: 31).

E hosszú idézetből látható: az idézett felfogások szerint Foucault a hetvenes évektől tulajdonképpen mélyebbre ásott vizsgálatában és aktualizálta a korábbi vizsgálatait. A foucault-i életművet felosztó nézettel szemben jelent meg 1998 telén a *Századvég* című folyóiratban Takács Ádám: *Michel Foucault és a történelem tapasztalata* (Takács 1998: 143—166) című alapos tanulmánya. Ő Deleuze, Kremer—Marietti és Rajchmann könyvei nyomán úgy gondolja, hogy az archeológia és a genealógia ugyanannak a beállítódásnak egymást kölcsönösen kiegészítő komponenseit ragadja meg, amelyek Foucault egész életművében együtt vannak (Takács 1998: 157).³¹

Az archeológia a vizsgálat első fázisa, a genealógia pedig a második. Ahogy Takács írja: a „múlt archeológiai gondolása mindenekelőtt azoknak a diszkurzív formáknak és praxisoknak az izolálását jelenti, melyek mint effektív megnyilatkozások, egy adott korban, vagy területen, archívumként fennállnak” (Takács 1998: 157—158), de egyszer-

31 Itt látszik fontosnak kitérnem arra, hogy Kiss Balázs 1994-es tanulmányában Foucault életművében az empirikus és teoretikus szakaszok hullámvázát figyeli meg, s kiemeli, hogy az új problémák fényében Foucault mindig úgy értékelte át korábbi nézeteit, mintha az újak már akkor is a legfontosabbak lettek volna. Az ő elemzése elsősorban a francia filozófus hatalomfelfogására irányul, s ennek kapcsán jegyzi meg, hogy „Igazából tehát az 1975-ös Börtön-könyvig nemigen játszik meghatározó szerepet Michel Foucault munkáiban a hatalom fogalma, illetve problémája” (Kiss 1994: 44). E sorok írója itt inkább Takács Ádám meggyőző érveivel ért egyet, s úgy látja, hogy a hatalom kérdései, mint az archeológiai és genealógiai vizsgálatok központi problémái, akkor is jelen vannak az életműben már a kezdetektől, ha azok nem is ezzel a szóval kerülnek említésre. Így sem a hullámszerű életműfelfogás, sem a hatalom kérdéseinek hetvenes évekbeli kiemelése nem látszik elfogadható értelmezésnek. Mindazonáltal rendkívül érdekes, ahogy Kiss Balázs meggyőzően alapos olvasottsággal a továbbiakban a hetvenes évek Foucault-írásait elemezve hatalom és a tudás viszonyairól ír és ebben a modernit vizsgálva a hatalom test általi uralásáról, a tér kijelölésének, az idő egyirányúsításának, fejlődésének gondolatáról, a normarendszerek, a deviánsok hatalom általi kezeléséről vagy büntetéséről, a filozófiáról mint a hatalom számára fontos diskurzusokat teremtő tudományról, a médiáról mint fegyelmező eszközről, a szexualitásról mint éppen a visszafojtással, majd a szabadonengedéssel egyre kiszolgáltatottabbá és kiszolgáltatottabbá lett emberről beszél, vagy a hatalom emberfeletti és intézményfeletti szerepéről, a biopolitikáról, illetve a pásztori vezetéképzet eltorzulásáról, avagy a kései hatalomfogalom átalakulásáról ír, ám ezek már egy másik, (pl. Luhmann vagy Koselleck felől) erősen polemikus tanulmány tárgyai lehetnének, Kiss Balázs alapos elemzése vázlatos említése csak annyiból fontos dolgozatom szempontjából hogy az ott szereplő foucault-i gondolatok is kétely nélküli objektivisták konstrukcióknak, ellenbeszédékként látszanak, s az ebben rejlő hatalmi gesztust Kiss Balázs nem veszi észre.

re idézi Foucault örület-könyvéből azt a részt, amikor a francia történész arról ír, hogy az archívum analízise egy kitüntetett régióra figyel, ez az időnek egy pereme, mely egyszerre közel hozzánk, de elkülönülve aktualitásunktól körülöleli jelenünket, s másságával ráhajlik és kijelöli ezt a jelent. Az archeológia — vonja le következtetését a tanulmányíró — nemcsak motivációjában hanem szándékában is genealogikus. Az archeológia után következhet a „rejtett kontinuitás” megteremtése a „leigázottságból felszabadított tudás” és annak alakulása által, amely végül létrehozza gondolt jelenünk kereteit, és így képesek leszünk magunk megváltoztatására.

Arra, hogy a két módszer nem különíthető el, Takács példaként a következőt is említi: „A *Histoire de la sexualité*-sorozat módszertani része például kétfajta kérdéscsoportot különböztet meg: a modern hatalomfelfogás történeti kialakulásának kérdését mint „elméleti és történeti kérdést”, és a hatalom kritikai elemzését mint „történelmi—politikai kérdést”. Ebben a megkülönböztetésben a tanulmányíró ismét az archeológia és a genealógia mozzanatának egységes alkalmazását látja.

E kettős vizsgálat Foucault számára egy teljesen új történelmi időfelfogást eredményez, amelyet Takács Ádám a következőképpen foglal össze: Foucault „elveti egy folytonos és homogén történelmi idő koncepcióját is. [...] A történelmi aktivitás szakít az idő homogén fogalmával, és feláldozza azt a múlt és a jelen heterogén elgondolása érdekében. A diszkontinuitás fogalma, elutasítva az időnek pillanatok folyamatos egymásutánosságaként való felfogását, szakít az alany által megélhető jelen és megélhető múlt egymást kölcsönösen jellemző evidenciáival. Foucault, a *Collège de France*—ban elhangzott székfoglaló előadásában így fogalmaz: »Nyilvánvalóan nem az idő pillanatainak egymásutánosságáról van szó, sem pedig a különböző gondolkodó alanyok sokféleségéről; hanem olyan cezúrákról, amelyek szétörrik a pillanatot, és az alanyt pozíciók és lehetséges funkciók sokaságába szórják szét [...] az alany és az idő filozófiáján kívül ki kell dolgoznunk a megszakított rendszeresség elméletét.« (Takács 1998: 153—155).

Néhány bekezdéssel később pedig említi Foucault-tól a „tartamok sokasága” kifejezést, ami felváltja „az idő ősi fogalmát”, majd az időkérdés egyik lezárásaként, ami egyben a foucault-i történetfilozófia egyik sarkalatos pontjának is látszik, a *Felügyelet és büntetés* befogadásaira reagáló szerzőt idézi: „Az evidenciával való szakítás mindekelőtt. Ott, ahol kísértést érzünk, hogy egy történelmi állandóra, vagy egy közvetlen antropológiai vonásra, vagy más, hasonló módon mindenkire érvényes evidenciára utaljunk, láthatóvá kell tenni az „egyediséget”... Szakítás az evidenciákkal, azokkal, melyeken tudásunk, viselkedésünk és praxisunk alapul.”

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Foucault történelemfelfogása sok tekintetben a nyelvi reflexiós gondolkodás erőteljes megjelenése előtti, más vonatkozásokban viszont már olyan, amelybe beépülnek annak tapasztalatai is. Mind az idézetekből, mind az eddig elmondott más pontokból látható, hogy Foucault — miként egyébként Lyotard is (lásd erről például idézett tanulmányát) — bár elutasítja a történelmi nagy konstrukciókat, mindazonáltal a tények megtörténtét és az azokhoz való pontos hozzáférést nem vitatja, csak azt mondja, hogy nincs természetesen, azaz a nagy, homogenizáló konstrukciókkal egyszerűen elérhető múlt, melynek eseményei mint pozitívítások egy egyszer és mindenkorra jól kijelölhető eseménysort alkotnak. A múlt

diszkontinuus, többretegű, heterogén, *fel kell tárnia* a történéznek, így azonban eljut az *igaz múlt*hoz. Mindebből azonban az a következtetés vonható le, hogy a francia történész hiába vizsgálja a múlt elsősorban nyelvi forrásait, s próbál abból egy minket megelőlegező nyelvi szokásrendet leírni, gondolkodása mégis az atemporalitás jellemzőit fogja magán viselni, hiszen egyrészt a rejtett tényyszerűségek feltárásával, megvilágításával egy igaz előzménytörténet megírhatóságában hisz, másrészt nem reflektál a nézőpontra, például arra, hogy valójában mi motiválja a jelenből feltett alapkérdések megfogalmazásakor.

Innen lépnek át a foucault-i történeti gondolkodás és a „hermeneutikus” módszerek különbségéhez, amelyről Takács Ádám is ír. Szerinte a francia történész a *hermeneutikusokkal szemben* úgy gondolja, hogy „az értelem nem áll készen a történelemben, hogy az ismétlés és újrafelhasználás végtelen mozgásában gyarapítsa önmagunkról való tapasztalatainkat. Az értelem mint olyan, a történelem filozófiai tapasztalatában sohasem adott, hanem mindig létrejön, s önmagunk tapasztalatát nem egyszerűen gazdagítja, érintetlenül hagyva ezáltal egy szükségképpen reflexív pozíciót, hanem az önmagaság [ípszeitás] más és más tapasztalatához juttat minket” (Takács 1998: 164–165).

A tanulmány e pontjával szemben véleményem szerint erős kételyeket lehet megfogalmazni. Az a modern hermeneutikai gondolat, amelyet fentebb Gadamertől idéztem, vagy az az ismert, Ricoeurtól Jaussig minden modern hermeneutánál alapvető tézis, hogy a megérthető lét nyelv, kizárja, hogy a történelemben, vagy bármely létezőben legyen egy elrejtett értelem, amit fel kellene tárnai. Hans-Georg Gadamertól, Paul Ricoeurtól, Hans Robert Jausson át Reinhard Koselleckig (mint az nemsokára az utóbbi esetében remélem látható is lesz) ennek ellenkezője, a dialógus az alapvető gondolat, így ennek jegyében azt mondhatom, hogy ha Foucault életművében az itt említett módon gondolkodott volna, akkor erősen hermeneutikus lett volna. A Takács által itt taglalt, s Foucault gondolkodását jellemző állításokat a francia szerző életművének egyetlen általam ismert pontja sem támasztja alá, s ez nagy kár, mert ha lenne ilyen mondata bármely általam ismert könyvében vagy tanulmányában, akkor Michel Foucault-t a nyelvi reflexivitás gondolatának átsajátítójaként, s nem egy nyelviség felé forduló nagyhatású objektivistaként interpretálhatnám végül.

6. Úgy tűnik, hogy éppen ezzel az objektivitással és ezáltal az atemporalitással nem rendelkezik a *német fogalomtörténészek* csoportja, leginkább a már említett Reinhart Koselleck,³² aki munkáiban egyrészt szintén a különféle kultúrák alapfogalmait (történelem, szimmetrikus és aszimmetrikus fogalmak, idő stb.) vizsgálja,³³ másrészt viszont leginkább a *Vergangene Zukunft — Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* című 1979-es kötetének több tanulmányában kidolgozza az elvárások—események—tapasztalatok hármasságát, amely kapcsán hangsúlyozza, hogy a múlt tapasztalati terét az események átrendezhetik, s ezzel új elvárásokat alapozhatnak meg, amelyek újra nyitottak az események

32 Egyrészt a terjedelem korlátai, másrészt dolgozatomban történettudományi orientációja, harmadrészt egy kiváló ismertetés miatt nem térek ki a számomra a fogalomtörténészek közül egy másik jelentős — bár szakterülete okán inkább szociológusnak mondható — tudós, Niklas Luhmannra (az ismertetést lásd Karácsony 1997: 137–142).

33 A fogalmak és az azokból létrejött társadalmi gondolkodás (mely társadalmi struktúrákat teremt) viszonyának kosellecki felfogásáról lásd Karácsony 1997: 132–137.

íránt.³⁴ E gondolatból mostani vizsgálatom számára két egymáshoz szorosan kapcsolódó állítás is következik: egyrészt az, hogy a történészek, miként azt a kontextualisták is megállapítják, koruk elváráshorizontja és azon belül individuális jellegzetességeik által is meghatározva szükségképpen újraírják a nyelvi világukban megjelenő hatástörténetileg közvetített múltat, másrészt az is, hogy a múlt tapasztalatváltoztató eseményei közvetítetten jutnak el a kutatóhoz, tehát figyelnie kell azokra az elvárásokra is, amelyek mozgatták a kutatókat saját, egykori történelmi narratívájuk megalkotásánál.

7. Teljesen más utat követ korunk történetírásában az az irányzat, amely a hetvenes évek elejétől Olaszországban a *Quaderni Storici* című folyóirat körül szerveződött meg. Részben hatásukra, részben velük párhuzamosan ugyanezekben az években Nyugat-Európa más államaiban is létrejöttek hozzájuk hasonló módszerekkel dolgozó történészi csoportok. Ezt az irányzatot Olaszországban mikrotörténetnek, az angol-amerikai tradícióban gyakran történeti antropológiának is nevezik. A francia és a német historiográfia egyaránt használja mikrotörténet megjelölést. A módszertani elméleti rokonság miatt ide sorolható még — főként francia vonatkozásban — az új mentalitástörténet, Németországban pedig az Alltagsgeschichte, azaz a mindennapok története.³⁵ Az ide tartozó történetírók közös vonása, hogy elsősorban nem a hagyományos politika- társadalom- vagy gazdaságtörténet által vizsgált „nagy” világ és az azokról szóló általános és gyakran teleologikus konstrukciók, de a történeti létezés magánszférája, a mikrovilágok érdeklik őket, amelyeket rendkívül alapos részletesség-

34 A tanulmánykötet — amelyből az asszimetrikus ellenfogalmakról szóló okfejtés immár magyarul is olvasható — Frankfurt am Mainban, a Suhrkamp gondozásában jelent meg. Én csak az 1989-es, egy szerzői előszóval módosított kiadásához tudtam hozzájutni. Ennek alapján a fentebb és lentebb vázolt kossellecki tézisek közül az időfelfogás alakulásának és vele együtt a történelem fogalmának változását leginkább a korábban hivatkozott más könyveken kívül az itt található *Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen* (130—143) című tanulmányban; a tapasztalat-esemény-elvárás triádját a *Darstellung, Ereignis und Struktur* (144—157), illetve az „*Erfahrungsräume*” und „*Erwartungshorizont*” — *zwei historische Kategorien* (349—375) című munkákban látom megjelenni. Koselleck hármastörténeti „gnoszeológiájára” Hans-Robert Jauss egyik tanulmányában figyeltem föl (Jauss 1997)

35 A mikrotörténelmi gondolkodás nyilvánvaló ihletőiről lásd Scribner 1995: 268, illetve Gyáni 2000: 41—42. A mikrotörténet legjelesebb képviselői az olasz Carlo Ginzburg, aki 1976-ban jelentette meg könyvét egy 16. századi friuli molnárról, Menocchioról. Magyarul: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája.* (Ginzburg 1987); az olasz Giovanni Levi, aki 1985-ben egy 17. századi ördögűző, Chiesa tevékenysége kapcsán elemezte a hatalmi viszonyok alakulását egy Torino környéki kis faluban (*L'eredità immateriale: Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*); az amerikai Natalie Zemon Davis aki 1983-ban egy 16. századi csalóról, Martin Guerról írt, azóta kétszer is megfilmesített könyvet (magyarul: *Martin Guerre visszatérése.* 1999); az amerikai Richard L. Kagan, aki 1990-ben egy 16. századi prófétánő kínzásait írta meg (*Lucretia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century*), a szintén amerikai Nicole Crossley-Holland, aki 1996-ban 244 oldalas ismertést írt egy 14. századi párizsi lovag háztartásáról (*Living and Dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight*); a német Lothar Kolmer, aki 1997-es tanulmányában Regensburg város 15. századi büntető törvénykezéséről írt részletes tanulmányt (*Gewalttätige Öffentlichkeit und Öffentliche Gewalt. Zur städtischen Kriminalität im späten Mittelalter*), Leonore Davidoff, aki 1997-ben egy hosszú esszét készített az edwardianus és viktoriánus Anglia szolgáinak és feleségeinek helyzetéről (*Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England*). További példák találhatóak még még Giovanni Levi: *A mikrotörténelemről* című tanulmányában (Levi 2000: 127—147). Több olyan tanulmányt is olvastam, amely részletesen kifejti a mikrotörténetírás elméleti alapvetéseit és egyben a módszert röviden a gyakorlatban is bemutatja. Jól követhető és tipikus példa erre Simona Cerutti tanulmánya, amely az Ancien Régime sommás bíróságait vizsgálja (*Norma és gyakorlat, avagy a szembeállítás jogosságáról* (Cerutti 2000: 151—168).

gel, elsősorban azok nyelvi világaira, az emberi gondolkodásra figyelve tárnak fel. A vizsgálat tárgyának minél intenzívebb tanulmányozása érdekében tehát leszűkítik a történeti elemzés léptékét, ezt a módszert nevezik léptékváltásnak.³⁶ Az ilyen elemzés során e történészek egy része a szokványos, általánosnak tekinthető eseteket vizsgálja, mások viszont a különlegesnek tartható eseteket, a deviáns elemeket keresik meg, és éppen a szélsőségek feltárásával kísérlik meg az általánosan jellemző elemek bemutatását.³⁷ Az „analízis” során nagy figyelmet fordítanak arra, hogy a társadalmi konvenciók között az egyén miképpen találja meg a szabad vagy relative szabad útját, illetve mit is talál meg egyáltalán, s ezzel gyakran explicite bizonyítják azt, hogy például a marxista és strukturalista emberfelfogások, amelyek az egyént teljesen determinálnak tételezték, problematikusak. Az „életstratégiák” (Schlumbohm) esetén vizsgálata sok esetben egy olyan hálózatot, rendszert tesz kitapinthatóvá, amely e történészek szerint megmutatja az adott társadalom egyfajta szellemi képét.

A mikrovizsgálat azonban korántsem korlátozódik egy kicsiny közösség, vagy egyetlen személy tüzetes bemutatására, célja, hogy a megismert adatok és folyamatok valamiképpen az emberi létezés és gondolkodás alapjellemzőiről adjanak képet.

Mind a faktumok és/vagy életstratégiák vizsgálata, mind az analógiás általánosítás kapcsán felvethető az a gondolat, hogy a makrotörténeti ismeretek, illetve a kultúra, amelyben a történész él, előzetesség-struktúráként befolyásolják a történeti mikrovizsgálatot, így a mikrotörténész nem az emberi világról, az abban való szabad és kötött viselkedésről, illetve az általános emberi gondolkodásról ad át nekünk képet, hanem arról, hogy ő miként látja ezeket, saját előzetességstruktúrái által meghatározottan. Ennyiben tehát az értelmezői pozícióra való reflexió hiánya csonkává teheti az ábrázolást, pontosabban szólva, azt a látszatot keltheti a tudásban, hogy ő valóban a valós működések tárta fel.

Az irányzat jellemzésének ezen pontján érdemes kitérni arra, hogy a mikrotörténészek munkáikban gyakorta élnek egy sajátos hermeneutikai gesztussal. Ez pedig az, hogy az olvasót mintegy bevonják a kutatás folyamatába, azaz elmesélik, hogy hogyan született meg bennük a vizsgált témára vonatkozó kérdéssor és azt is, hogy miképpen jutottak el a végeredményhez. E „mesék” során azonban a személyes megelőzőttészek feltárása sohasem jut el a társadalmi előzetességstruktúrák elemzéséig, hanem megmarad a belátható „szubjektív” értelmi és érzelmi megelőzőttészek egyes, nyilvánvaló példáinak említésénél. Így, bár ez a módszer kétségtelenül rendkívül izgalmas, olvasmányossá teszi a szövegeket, mégiscsak a nyelvi reflexió egy prekantiánus változataként említhető.³⁸

36 Ennek értelméről Giovanni Levi ímént idézett tanulmányában így beszél: „A korábban maradéktalanul leírtak és megértettek tartott jelenségek a megfigyelés léptékének megváltozásával teljesen új jelentést öltenek. Az ebből származó eredményeket pedig felhasználhatjuk jóval szélesebb körű általánosítások konstruálásához, jöllehet kezdeti megfigyeléseinket viszonylag szűk dimenziók között, s inkább kísérleti semmint példázó jelleggel végeztük” (Levi 2000: 132).

37 A szélsőséges, eltérő esetek hatástörténetileg jelentős kutatója az irányzaton belül Carlo Ginzburg, módszere pontosan követhető például korábban idézett könyvében, amely Menocchióról a molnárról szól. A „szokványos”, „általános esetek” egyik legismertebb kutatója, Jürgen Schlumbohm. Munkásságáról kitűnő összefoglaló egy tavaly az AETAS-ban megjelent interjú: „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” (Pozsgai 2000: 161–164), illetve ugyanebben a számban *Mikrotörténelem — makrotörténelem* című tanulmánya (Schlumbohm 2000: 170–179).

38 E narratív módszerről lásd a már idézett Schlumbohm-tanulmány egyik részét (Schlumbohm 2000: 175–177), illetve a már szintén idézett Levi-tanulmány 139–140. oldalait.

A mikrotörténelemre vonatkozó kritikák az előzetességstruktúrák hiányosságaira vonatkozóan egybevágóan azokkal a bírálatokkal, amelyeket Robert W. Scribner emel ki már hivatkozott írásában, sőt, ott a szerző a történeti források hitelességének (például a tudatos félrevezetés) fontosságát is hangsúlyozza (Scribner 1995: 473—476). A magántörténetírók között az előzetességek nyelvi jellegére vonatkozó megállapításaik hiánya tekintetében kivétel is akad. Hans Medick, nyilvánvalóan a gadameri hatástörténeti gondolat ihletésére is *Misszionáriusok a csónakban?* című írásában a következőket mondja: „A történész [...] fő célja létező hagyomány — bármennyire is kritikus elsajátítása, egy olyan hagyományé, amelyről feltételezhető, hogy a történész és tárgya egyaránt részese. Az ilyen eljárásnak és legitimációjának azonban rögtön csődöt kell mondania, mihelyt a történész úgy fordul a történelemben lévő ‘idegen’ mozzanathoz, hogy már szó sincs ‘hatástörténeti’ összefüggésről” (idézi Gyáni 2000: 21). Mindazonáltal a tipikus magántörténetírói véleménynek Richard van Dülmen 1990-es szavait látom, aki az előzetességekről így ír: „Vissza kell [...] utasítani minden instrumentálisan felhasznált magyarázó elméletet [...] (mivel a) kérdésfelvetések és a hipotézisek ebben az esetben nem a forrásokban adott értelem összefüggésekből, hanem az elméletről erednek” (Gyáni 2000: 44).

8. A mikrotörténetírók, Foucault és az angolszász antropológia kutatásai nyomán, előbbiek gondolatait egy jelentős ponton továbbgondolva számos olyan történeti irányzat született, mely a mikrotörténet eredményeit nagyobb elbeszélésekbe helyezte.³⁹ Ezek között a ténszerűség és a nyelviség perspektívájából legjelentősebbnek látszik a nyolcananas évek elején megszülető *francia és angol pragmatikus történetírás* (például Bernard Lepetit, André Burguiere, Alain Boureau, Keith Wrightson, Antony Giddens) amely a többi irányzattal összhangban az enclosure of social history és a histoire en miettes tapasztalatának univerzálódásától félve az eddigi eredményeket felhasználva, de új, egyszerre mikro- és makroszemléletű gondolkodást alakítottak ki.

Ezek a történészek a mikrotörténetírás eredményeit is felhasználva elsősorban a társadalmi nyelvi konvenciókat írják le, amelyek a közösségi megnyilvánulások és a mindennapi élet során nyerik el formájukat. Ezek a konvenciók és formák véleményük szerint dinamikusak, miként azt Dewerpe mondja: „történelmi konstrukciók, melyeknek lehetséges változatait a társadalmi struktúra korábbi viszonyai, illetve az ezeket megszervező és módosító logikák határozzák meg”. A konvenciók tehát folyamatosan változnak, sőt egymásba is játszanak, ezek leírása így lehet a történész feladata. A társadalmi együttélés szabályait, játékerét tehát az emberek folyamatosan alakítják, nem teljesen szabadon, de kiszámíthatatlanul. Az egyének tehát folyamatosan változtatják, manipulálják ezeket, így a pragmatisták szerint társadalmi játékeret nemcsak szabályos, könnyen átlátható változásában, hanem szabálytalanságában és diszkontinuitásában is érdemes felfognia a tudósnak. A normákat alakító, változtató, azokban nagy manőverezési szabadsággal bíró és még nagyobbra törő ember stratégiáinak leírása így fontos feladat, hiszen ezáltal többet tudunk meg az adott kor konvenciórendszeréről, s általa magáról az emberről is.⁴⁰

39 Ilyen irányzat a megújult történeti földrajz, illetve a történeti demográfia, vagy történeti családrekonstrukció (ezekről, illetve a később említendő osztrák példáról lásd Halmos 1998: 26—33, illetve 34—36).

40 A pragmatista módszer elméleti és gyakorlati összefoglalását röviden és érthetően Gareth Stedman Jones végezte el egy recenziójában (*Egy másik társadalomtörténet? (kritikai észrevételek)* (Jones 1999: 217—223).

Ide kapcsolható az a gondolat és az ebből született kutatói módszer is, amely a pragmatista irányzaton belül mára már egy külön irányzattá nőtte ki magát. A „csoport” egyik atyja, a francia Jean-Yves Grenier, a nagyhatású *Annales* folyóirat korábbi főszerkesztője, gazdaságtörténész, aki 1995-ben *L'analyse économique et le temps de l'histoire* című cikkében kifejtette, hogy a történelemnek temporális makrosémát kell alkotnia vizsgálatának tárgyáról. Ugyanakkor a determinista történelemfelfogások sémáinak erőltettségére is reflektálnia kell, figyelembe kell vennie a megmagyarázhatatlan, véletlenszerű jelenségeket is. A véletlen eseményei aztán a korábbi folyamatokat megváltoztatják és teljesen új pályára állítják. Ez az új pálya szerinte egy újabb véletlenül „lock in”, azaz bezáródással, determináltan működik. A véletlent ily módon figyelembevevő, ún. stochasztikus gondolkodás gyakorlati példája Paul David technikatörténész *Understanding the Economics of QWERTY* című 1986-os könyve lehet, amelyben a szerző kifejti, hogy az írógép klaviatúra ma is használt betűsorrendjének elhelyezése a billentyűtokban semmilyen a priori indokkal nem magyarázható, azaz nem volt például a leglogikusabb, s nem is például azon alapult, hogy mely angol szavakat használnak leggyakrabban a titkárnők. Bizonyos idő elteltével azonban ez a szisztéma bezáródást eredményezett, hiszen az egyre elterjedtebb szerkezet használói tudásukat egymásnak adták át.⁴¹

Mind a pragmatista történetírás mind az annak részeként kiemelt stochasztikus gondolkodás problematikusságát elsősorban abban látom, hogy a véletlen és a determináció folyamatából kihagyja az észlelő egyén horizontját, így például különbözőségét és hasonlóságát kortársai elvárásai horizontjához képest. Ezzel gyakorlatilag kihagyja azt az embert, aki *a véletleneket és a determinációkat megállapítja és akinek a tudatában a vizsgált téma megjelenik*. Így akármennyire is nyelvi világot ír már le az ilyen kutatás, visszatér egyfajta objektivistá gondolkodáshoz, mivel hisz az igazi kép, a valódi leírás kialakításában.⁴² Még úgy is igaznak látom ezt a gondolatot, ha figyelembe veszem a pragmatisták egy másik jellegzetességét. Azt, hogy a pragmatista gondolkodás elveti a mai történelmi fogalmak (például osztály, etnikum, gender) és az ezekről idegen korok világainak összekapcsolását. Igaznak tartom megállapításomat, ugyanis

Magam a tanulmányírásakor elsősorban erre támaszkodtam. Felhasználtam még a stochasztikus gondolkodás jellemzése előtti részig elsősorban Sonkoly Gábor és Nicolas Verdier (Sonkoly—Verdier 1996: 110—119); illetve Bódy Zsombor, Czoch Gábor és Sonkoly Gábor cikkeit. (Bódy—Czoch—Sonkoly 1995: 131—141). Az angolszász antropológia egyes mikrotörténezeinek pragmatistává válásának külsődleges és immanens okairól lásd Lepetit 1995: 145—146, illetve Scribner 1995: 471). A pragmatista szempont jelentőségéről Peter Burke tartott 1991-ben egy rövid előadást, amelynek a szövegét a BUKSZ Antropológusok és történészek címmel közölte (Burke: 1992: 490—496). A szövegben idézett Dewerpe mondatát lásd Sonkoly—Vernier 1996: 111.

41 A stochasztikus gondolkodásról lásd. A. „bosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. (Czoch—Sonkoly 1999: lapszám) Szintén itt említendő meg, hogy David Qwerty-könyvének azóta folytatása is készült *Path Dependence and the Quest for Historical Economics: one more Chorus of the Ballad of QWERTY* címmel (David: 1997).

42 Ezzel a kritikával összecseng a már idézett Gareth Stedman Jones-recenzió egyik része, ahol a szerző többek között a következőket mondja a pragmatista kötetéről: „Ráadásul igen különös, hogy a kötet gyakorlatilag mélyen hallgat a beszédmódok szerepéről és jelentéséről, valamint a történeti interpretáció diszkurzív jellegéről. Említődik ugyan, hogy a linguistic turn megtörtént és el is múlt, és hogy a saussure-i nyelvészet helyébe a szituációk szemantikája került [...]. Arról azonban, hogy ez mit jelent, nem esik szó (Jones 1999: 221).

az ilyen temporális vizsgálat ugyan nem akarja mai sémákba erőltetni a régi kor konvenciórendszerét, de nem reflektál arra, hogy a mai sémák miképpen befolyásolják — esetleg kevésbé tudatosan — a kutatót, s ami még nagyobb probléma, nem figyelnek fel arra sem, hogy az elmúlt kort a kutató saját értelmezői tudatában konstruálja meg, történeti vizsgálatának tere ott van, nem pedig a valóságban. Így tehát szükségképpen csak interpretáció születhetik.

9. Ugyanez a helyzet az Alltagsgeschichte egyik nagy német ellenfél-irányzatával, a *historische Sozialwissenschaft*tal.⁴³ Ennek a 60-as évek végén létrejött, leginkább a bielefeldi történeti iskola tagjaiból álló csoport legismertebb történésze Hans-Ulrich Wehler. A történeti társadalomtudósok munkái közösek abban, hogy a mikrotörténészek vizsgálatából is kialakított gazdasági, politikai és társadalmi konstrukciókat objektivisták történetekké alakítják, azaz hitük szerint leírást végeznek el, amelyben különös figyelmet szentelnek az osztályok helyzetének. Az osztályfogalmat tulajdonképpen marxista módon fogják fel, s ennek megfelelően egyértelműen ahistorikus és ahermeneutikus irányzatként is működnek.⁴⁴

10. A tanulmány nem tárgyalja részletesen a mai Nyugat-Európában és Amerikában még mindig nagyon népszerű *feminista történettudomány*, a nemi szerepek kérdéseivel foglalkozó *gender study*, illetve az angol Thompson által a hetvenes években kialakított, elsősorban az interjúkon alapuló *oral history* tartalmát és paradigmaváltásait. Elsősorban azért, mert ott, ahol műveik szempontjai beilleszthetők más irányzatokba, említést kaptak (lásd például a mikrotörténet-írásnál), ott viszont, ahol nem, ott megmarad náluk az az objektivisták séma, amely által e munkák nem sorolhatók a nyelvi reflexivitást valamiképpen figyelembe vevő történeti művekhez.⁴⁵

Hasonló okokból nem beszélek bővebben a kilencvenes évek Európájában kialakult *imagológiai* irányzatról sem, amelynek tárgya „az a bizonyos bonyolult vizuális kivetítés, melyen keresztül a nemzetek egymást értékelik, az a bizonyos opció az illető kultúrákra vonatkozóan, mellyel vagy létre lehet hozni a kommunikációt vagy sem” (Mandrut 1998: 25).⁴⁶

43 A német történettudományt a 90-es években a makro és mikrotörténet vitája erősen megosztja. Erről lásd Gyáni 2000: 492—495).

44 Az irányzatról lásd Ö Kovács: 1999: 4—6, illetve Szabó 1998: 12—21. A tanulmány egy 1996-os kötetet elemez, amelyben a bielefeldi iskola kutatói Wehler 65. születésnapjára állítottak össze. A magyar kutató munkájának nem elsősorban az az erénye, hogy részletesen ismerteti a tanulmányokat, hanem az, hogy a közös előfeltevésekre is rámutat.

45 Az amerikai feminista történetírásról lásd Magyarics Tamás cikkét, amely Manuel Thurner 1997-es irányzattörténeti tanulmányát ismerteti *Az amerikai feminista történelem elméletei és paradigmái* (Magyarics 1998: 21—24). A gender study egyik alapműve: Laqueur, Thomas: *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud* (Laqueur 1990) Az oral historyhoz magyarul elsősorban Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history* című tanulmánya adott támpontokat, míg a szakirodalomból Thompson, Paul: *The Voice of the Past* című módszertani könyve (Thompson 1986).

46 Az eme gondolkodás jegyében megjelent munkák közül az egyik legérdekesebb a bucaresti professzor Lucian Boia könyve, a *Történelem és mítosz a román köztudatban*, amely jelenleg az erdélyi magyar értelmiség köreiből méltán sikerkönyv, hiszen a román történeti identitás-teremtést és vele szerves egységben a magyarság torz megjelenítését is vizsgálja. (Ismeretetését lásd ifj. Barta 2000: 147—151).

Szintén nem szorosabban vett tárgyai a dolgozatnak, csak hatástörténeti jelentőségük miatt említendőek a mai történettudomány azon munkái, amelyek írói láthatóan nem ismerik, avagy nyílt illetve burkolt célzásokkal nem kívánnak tudomást venni arról a sokrétű nyelvi-reflexiók gondolkodásáról, amely az ezredvégen körülöttük zajlik. Ezek a munkák a valóságosság, tényszerűség és a nyelviség itt kifejtett értelmezésének szempontjaiból akkor is objektivistáknak tekinthetők, ha esetleg alkotóik úgy is gondolják, hogy munkáik „természetesen” csak értelmezések. Ennek oka elsősorban az, hogy a szövegek poétikai-retorikai összetettségében implicite vagy explicite ez a reflexió kevéssé, vagy egyáltalán nem jelenik meg.

IV.

A különféle történetelméleti csoportok és szerzők munkáit a nyelviségből, a valóságosságából és a tényszerűségéből kiinduló vizsgálat végén összegezve, *a szakmai értelemben kívülről álló szemével* a következőt mondhatom el. A századvég nemzetközi historiográfia felzárkózott a nyelvi reflexivitás fontosságát korábban belátni kezdő humán tudományágakhoz, s az új évezredben (bár Gadamerrel szólva: „Rossz hermeneutikus, aki azt hiszi, hogy az övé lehet, vagy az övé kell, hogy legyen az utolsó szó” (Gadamer 1984: 388), minden bizonnyal ezekkel még szorosabb kapcsolatban, a mára már egyre inkább közössé váló alapaxiómák által kijelölt diskurzustérben fog mozogni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyalosi Gergely 1992: A történész teste és a test történelme: a Michelet-spirál. *Gond* 1. 31—49.
- Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Budapest
- ifj. Barta János 2000: Lucian Boia: A Történelem és mítosz a román köztudatban. *Debreceni Szemle* 1. 147—151.
- Bényei Péter 2000: A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek maghatározási kísérlete *Studia Litteraria*, Debrecen (XXXVII.) 62—70.
- Bódy Zsombor — Czoch Gábor — Sonkoly Gábor 1995: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 4. 131—141.
- Buber, Martin 1999: *Én és Te*. Budapest
- Burke, Peter 1992: Antropológusok és történészek. *BUKSZ* 4. 490—496.
- Carr, David 1986: *Time, Narrative and History*. Bloomington
- Carr, David 1999: A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák* 3. 69—84.
- Cerutti, Simona 2000: Norma és gyakorlat, avagy a szembeállítás jogosságáról. In: Czoch Gábor — Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 151—168.
- Conze, Werner — Koselleck, Reinhart — Brunner, Otto 1999: *A demokrácia*. Budapest
- Crossley Holland, Nicole 1996: *Living and Dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight*. Wales
- Czoch Gábor — Sonkoly Gábor 1999: A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Granierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas* 1—2. 306—310.
- Davis, Natalie Zemon 1999: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest
- Deák Ágnes 1994: A történelem, mint veszélyeztetett faj? *Aetas* 1994. 3. 155—161.
- Dreyfus — Rabinow 1983: *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*.
- Fehér M. István 1992: *Heidegger*. 2. bővített kiadás, Budapest
- Felkai Piroska 2000: A megnyilatkozásmódok különmenüje. *Literatura* 1. 97—102.

- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés*. Budapest
- Foucault, Michel 1998: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen
- Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története*. 1—3. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *A klinikai orvoslás születése*. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *A szavak és a dolgok*. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia*. Budapest
- Gadamer, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer*. Budapest
- Ginzburg, Carlo 1987: *A sajtó és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája*. Budapest
- Gyáni Gábor 1992: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ* 492—495.
- Gyáni Gábor 1997: Mit várhat az iskola a szkeptikus történetírástól? *Új Pedagógiai Szemle* 4. 94—100.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest
- Halmos Károly 1998: A társadalomtörténet bécsi útjai. *Klió* 3. 26—36.
- Hamilton, Mark 1997: *Rare Spirit: a Life of William De Morgan, 1839—1911*. London
- Heidegger, Martin 1989: *Lét és Idő*. Budapest
- Jauss, Hans-Robert 1997: A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége (Racine és Goethe Iphigéniája). In: Kulcsár-Szabó Zoltán (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika* Budapest, 85—135.
- Jauss, Hans-Robert 1997: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: uő. (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika*. Budapest, 64—66.
- Jauss, Hans-Robert 1997: Horizontszerkezet és dialogicitás. In: uő. (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika*. Budapest, 271—319.
- Jenkins, Keith 1991: *Re-thinking History*. London — New York
- Jenkins, Keith 1995: *On "What is History"?* (From Carr and Elton to Rorty and White). London — New York
- Jones, Gareth Stedman 1999: Egy másik társadalomtörténet? (kritikai észrevételek). *BUKSZ* 2. 217—223.
- K. Horváth Zsolt 1999: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848—49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: Hudi József — Tóth G. Péter (szerk.) *Emlékezet — kultusz — történelem (Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából)*. Veszprém, 7—17.
- Kagan, Richard L. 1990: *Lucretia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century*. Berkeley
- Kálmán C. György 1990: *Az irodalom mint beszédaktus*. Budapest
- Karácsony András 1997: A valóság nem a nyelv háta mögött történik *Századvég* tél. 137—142.
- Kelemen János 1984: *„A nemes hölgy és a szolgálólány»* Budapest
- Kiss Attila Atilla 1998: Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban. *Helikon* 1—2. 3—10.
- Kiss Balázs 1994: Michel Foucault hatalomfelfogásáról *Politikatudományi Szemle* 1. 43—70.
- Klanczay 1998: Foucault és a történetírás. *LETTRE* 30. (A lap internetes oldaláról: www.c3.hu/scripta/lettre)
- Kolmer, Lothar 1997: Gewalttätige Öffentlichkeit und Öffentliche Gewalt. Zur städtischen Kriminalität im späten Mittelalter. *Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 114. 261—295.
- Koselleck, Reinhart 1998: Goethe korszerűtlen történelme. *2000* 6. 47—59.
- LaCapra, Dominick 1983: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. New York
- LaCapra, Dominick 1985: *History and Criticism*. New York
- LaCapra, Dominick 1987: *History, Politics and the Novel*. New York
- Laqueur, Thomas 1990: *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Oxford
- Lepetit Bernard 1995: Építész, földrajz, történelem. In: *Aetas* 4. 142—158.
- Levi, Giovanni 1985: *L'eredità immateriale: Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*. Torino
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.) *Történeti antropológia*. Budapest, 127—147.
- Lytotard, Jean-Francois 1993: A posztmodern állapot. In: Angyalosi Gergely — Bujalos István — Nyizsnyánszky Ferenc — Orosz László (szerk.) *A posztmodern állapot*. Budapest, 7—145.
- Magyarics Tamás 1996: Klió és/vagy Kalliopé? *Aetas* 1. 89—90.
- Magyarics Tamás 1998: Az amerikai feminista történelem elméletei és paradigmái. *Klió* 2. 21—24.
- Magyarics Tamás 1998: Az új annalszitikus történetírás. *Klió* 2. 5—9.
- Mandrut, Stelian 1998: Imagológia (német-román tükrök) *Klió* 2. 25—28.
- Mink, Louis O. 1969: *Mind, history and dialectic: the philosophy of R. G. Collingwood*. London

- Neumer Katalin 1991: *Hatánutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Budapest
- Neumer Katalin 1996: Nyelv, gondolkodás, relativizmus a késői Wittgenstein filozófiájában. *Pompeji* 1.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. *Aetas* 3. 142—158.
- Nyíri Tamás 1991: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest
- Ö Kovács József 1999: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. (az Acta Miskolcinsensia internetes oldaláról: www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/atfogo/studia3)
- Paul, David 1997: *Path Dependence and the Quest for Historical Economics: one more Chorus of the Ballad of QWERTY* University of Oxford
- Pozsgai Péter 2000: Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas* 4. 161—164.
- Ricoeur, Paul 1995 (1964): *Histoire et vérité*. Paris
- Ricoeur, Paul 1997: Az „oltvány” az „üledék” és az „emlékezet”. Két beszélgetés Tóth Tamással. *Magyar Filozófiai Szemle* 5—6. 871—908.
- Ricoeur, Paul 1999: Emlékezet — felejtés — történelem. In: Thomka Beáta: *Narratívák* 3. 51—68.
- Ricoeur, Paul 1999: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest
- Rusch, Gebhard 1993: A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete. *Helikon* 1993. 1. 53—75.
- Rüsen, Jörn 1999: A történelem retorikája. In: Thomka Beáta: *Narratívák* 3. 39—50.
- Schama, Simon 1991: *Dead Certainties: Unwarranted speculations*. London
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Mikrotörténelem — makrotörténelem. *Aetas* 4. 170—179.
- Scribner W, Robert 1995: A kora újkori Európa történeti antropológiája. *BUKSZ* 4. 468—479.
- Skinner, Quentin 1992: *Great Political Thinkers: Machiavelli, Hobbes, Mill, Marx*. Oxford
- Sonkoly Gábor — Verdier, Nicolas 1996: Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és francia társadalomtörténet múltja és új útjai. *Regio* 4. 110—119.
- Szabó Zsolt 1998: Nemzet és társadalom Németországban (XIX—XX. század). *Klió* 1. 12—21.
- Szegedy-Maszák Mihály 1999: Utószó. In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest
- Szummer Csaba 1998: A fikcionalizmus kérdése a történelemfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben. *Századvég* tavasz. 70—73.
- Thompson, Paul 1986: *The Voice of the Past*. Oxford
- Tóth Tamás 1997: Rendhagyó recenzió Ricoeurról. *Magyar Filozófiai Szemle* 5—6. 978—982.
- White, Hayden 1985: Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness In: uő: *Tropics of Discourse*. Baltimore — London
- White, Hayden 1990: *Metahistory*, 1—2. London.
- White, Hayden 1996: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas* 1. 98—118.
- White, Hayden 1997: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In: uő: *A történelem terhe*. 251—278.
- White, Hayden 1998: Megjegyzés az újhistorizmushoz. *Helikon* 1—2. 34—43.
- Zeldin, Theodore 1994: *An Intimate History of Humanity*. London